

PROKOPIOS ÉS A HALOTTAK UTAZÁSA BRITANNIÁBA

TÓTH ANNA JUDIT

ABSTRACT

Procopius and the Journey of the Dead to Britannia

A famous chapter in Procopius' *Bella* is about the fishermen of the north Gallic shores who claimed that they were the ferrymen of the dead on their way towards Brittonia. Despite the fantastic tone, we have at least a dozen further sources from classical antiquity according to which the north-western coasts of Gallia, Britannia or certain islands around them are in close connection with the realm of the dead. Some traces of these beliefs survived until the 19th century. After an analysis of the related texts, I examine what the reality can be behind the story and I conclude that we have no reason to doubt that these religious societies really existed and practiced ecstatic rituals. I present a few examples demonstrating that Greek religion knew similar beliefs, which can be a result of the age-old commercial connections between Greece and the Celtic world as far as the British Isles (e.g. trade routes for tin). These interregional contacts may have helped the spreading of certain mythological motifs and the emergence of a common Mediterranean-Atlantic sailor folklore. We can observe characteristic differences between Procopius' account and the earlier sources. In the case of the latter, the Greek or Roman scholar and his Celtic informant (usually Celtic priests) shared a common Hellenized culture and worldview that provided a common framework to interpret the Celtic religious beliefs. By Procopius' age, this basis had ceased to exist on behalf of both parts: a massive dehellanization took place, which closed the door upon any attempt for traditional *interpretatio Graeca/Romana*, making successful intercultural communication more difficult.

Prokopios nemcsak a Kr. u. VI. század, hanem egész Bizánc egyik legjelentősebb történetírója volt, akinek főműve, a *Iustinianus háborúi* (továbbiakban: *Bella*) sok száz oldalon keresztül tárgyalja a császár katonai erőfeszítéseit, melyekkel a Római Birodalom területi egységének helyreállítására törekedett.¹ A hatalmas munka a hadműveleteken bemutatásán túl számos, színes tematikájú kitérőt tartalmaz, az antik történetírás műfaji hagyományait követve főleg etnográfiai témákban.² A kitérők közül a legkülönösebb a Brittia szigetével kapcsolatos beszámoló,³ ugyanis Prokopios informátorai egybehangzón tanúsították neki, hogy ők maguk szokták csónakokon a halottak lelkeit a gall partvidékről Brittia szigetére szállítani. A kutatás a szöveget a párhuzamos források miatt általában a kelta vallásra vonatkozó adatnak értelmezi.⁴ Jelen tanulmány célja, hogy egy, a kutatásban eddig nem vizsgált szempontot is figyelembe vegyen, ti. hogy hogyan jelenik meg a szövegben a szerző, Prokopios speciálisan görög nézőpontja.

PROKOPIOS ÉS ÉSZAK-EURÓPA

A szöveg történeti forrásadatainak megállapítását nehezíti, hogy Prokopios első olvasásra zavarba ejtő és látszólag téves módon rajzolja meg Északnyugat-Európa térképét.⁵ Három nagy régiót nevez meg, ezek Thulé, Brettania és Brittia. Thulé Prokopios közlése szerint sziget. Thulé, az *ultima Thule* a lakott világ északi határvidéke az antik földrajzi irodalomban. Prokopios szigetnek nevezi Thulét, de teljesen egyértelmű, hogy Skandináviát érti a név alatt. Ezzel nem tesz semmi szokatlant, Skandinávia görög felfedezője, a massiliai Pytheas, aki Kr. e. 325 körül hajózta körül Britanniát és jutott el Skandináviába, szintén Thulének nevezte a félszigetet, és szintén szigetnek tartotta.⁶ Brittia szigete a Rajna torkolatától 200 stadion távolságra fekszik, Pro-

¹ Prokopios művéhez a következő szövegkiadást használom: Procopii Caesariensis opera omnia, rec. Jacobus Hauray, vol. I–IV., Lipsiae: Teubner, 1962. Hivatkozásaim során egyetlen nyolc könyvből álló műnek tekintem, és nem két darab négy könyvből állóknak. Az ezekhez az eredményekhez vezető kutatás az Európai Kutatási Tanács részéről, az Európai Közösség hetedik keretprogramjából (2007–2013), az EKT 324214 sz. támogatási megállapodása alapján finanszírozásban részesült.

² Ez főleg a mű második felére igaz, melyhez Prokopiosnak kevesebb katonai tematikájú anyaga volt: Anthony Kaldellis: *Ethnography...*, 5. Prokopios például az első, aki beszámol a szlávokról és életmódjukról: Prokopios, *Bella* VII.14.

³ Prokopios, *Bella* VIII.20.

⁴ A szöveggel foglalkozó legfontosabb tanulmányok: Wagenvoort: *Nehalennia...*, 273–292., Thompson: *Procopius...*, 498–507., Hofeneder: *Die Religion*, III. 474–478., Egeler: *Avalon*, 384–415., különösen 385skk. Ezek mellett ld. még: Burn: *Procopius...*, 258–261., Marco Simón: *Procopio...*, 497–511., Heide: *Holy Islands...*, 57–80.

⁵ Prokopios, *Bella* VIII.20.4.

⁶ Massiliai Pytheas töredékei: Pytheas von Massalia, collegit Hans Joachim Mette, de Gruyter, Berlin, 1952, 19. = Strabón, *Geographika* I. 4. 2–3. Prokopios Skandináviára vonatkozó anyagához

kopios szerint három nép lakja, az angolok (Angiloi), frízek (Phrissones) és britonok (Brittones). Mindegyik felett a saját királya uralkodik. Bár főleg német kutatók próbálták azonosítani Jütlanddal, az Északi-tenger kisebb szigeteivel csakúgy, mint a La Manche vagy a Rajna torkolatvidék szigeteivel, ez mégis egyértelműen Britannia.⁷

A harmadik megnevezett régió, Brettania, Hispania legtávolabbi sarkával van egy vonalban és legalább 4000 stadion távolságban. Nem zárható ki, hogy Prokopios itt hibázik, és egyszerűen megkettőzi a Brit-szigetet,⁸ nem ismerve fel, hogy a két név egyetlen helyre vonatkozik, azonban sokkal valószínűbbnek látszik Thompson véleménye, aki szerint ez a Brettania Bretagne, hiszen Prokopios egy szóval sem állítja, hogy ez a Brettania sziget volna, ellentétben a másik kettővel.⁹

Ez az azonosítás egyetlen nehézséget vet fel. A Brettania név nem csupán Britannia szokásos megnevezése a korábbi görög forrásokban, hanem még maga Prokopios is a mű más részeiben Britanniát nevezi Brettaniának.¹⁰ A sajátságos kettős megnevezés érthető, hiszen azok az etnikai változások, melyeknek köszönhetően végül is két Britannia lesz Európa térképén: Bretagne és Grande Bretagne, éppen Prokopios korábban zajlanak: a betelepülő angolszászok elől a sziget kelta britjei tömegesen menekülnek át a kontinensre, ahol a frank királyok elsősorban a régi Armorica területén telepítik le őket, a mai Bretagne-ban.¹¹ Az, hogy Prokopios Hispania felől méri ki Brettania távolságát, természetes, hiszen a Mediterráneum irányából ősidők

lásd: Alonso-Nuñez: *Jordanes*, 1–16. Ő megerősíti, hogy az írott forrásokon túl Prokopios személyesen is beszélt a régiót ismerő személyekkel.

⁷ Thompson: *Procopius*, 498. alapos bizonyítást ad, és Burynek (*Bury: The Homeric*, 82.) tulajdonítja a Brittia–Britannia azonosítás első kifejtését, mely után többé már nem is lett volna szabad megkérdőjeleződnie, hogy a sziget, melyet fal vág ketté, és amelyet britek, angolok és frízek laktak, Nagy-Britannia. Ennek ellenére sok kutató teljesen más földrajzi régióban vélte megtalálni Brittiát, pl.: Rubin: *Prokopios*, 240: = *PWRE* 23, 240: Helgoland és Rügen a Balti tengeren. Stein: *Histoire...*, II 718skk: Jütland. A frízek szerepéhez Britannia angolszász betelepítésénél: Thompson: *Procopius*, 499–500.

⁸ *Bury: The Homeric...*, 79–88. feltételezte, hogy az informátorok még Britanniát értették Brittia alatt, de Prokopios számára annyira hihetetlen volt a beszámolójuk, hogy ő inkább arra gondolt, hogy van a közelben egy másik sziget is.

⁹ Thompson: *Procopius...*, 499–502. Prokopios azt mondja, hogy Britannia 4000 stadionnyira fekszik Hispaniától – nem pedig Galliától vagy a kontinenstől.

¹⁰ Thompson: *Procopius...*, 506. Thompson senkit sem talált, aki Britanniát Brittiának nevezné. Egyébként Prokopios kortársa, Ióánnés Lydos a *De mensibus* című művében (IV. 95) Brittiát az itáliai provinciák között sorolja fel, azonban ő nyilvánvalóan a Bruttii névvel keveri.

¹¹ Prokopios, *Bella VIII.* 20. 8–9., Charles-Edwards, *Wales...*, 23. a brit-breton kapcsolatról. A breton nyelv közelebb áll kornihoz, mint walesihez. Cornwall és Britannia is a délről az Ír-tengerre vezető kereskedelmi út mentén fekszenek, és több közös helységnevük is van: Kernow/Cornwall – Kernev/Cornuaillem Tricorii/Trigg – Tregor/Tréguier, Dumnonia – Domnonia (Uó, 23. 123. jegyzet).

óta ez volt a megközelítés legegyszerűbb útja.¹² A szigetről menekülő britek nemcsak Bretagne-ban, hanem Hispania északi csücskén is hoznak létre településeket Britonia néven a mai Santa Maria de Bretoña vidékén.¹³ Ha ez az azonosítás pontos, akkor Prokopios az első szerző, aki Armorica helyett a Bretagne nevet használja, ill. Gildas mellett ő az egyetlen történeti forrás, aki tud a britek kontinensre való áttelepüléséről, noha azt nem tudja, hogy ez az angolzsászok előli menekülés volt.¹⁴

A térségre vonatkozó információi többségét Prokopios Konstantinápolyban szerezhette, de ezek a források csak kis mértékben tárhatók fel. Megemlít egy frank követséget, mely Iustinianus udvarában is járt, ennek tagjaival tolmács útján ő is beszélhetett.¹⁵ Egyértelmű, hogy igyekezett minél több informátorral szóba elegyedni. Thulé esetében a fehér éjszakák jelensége izgatja leginkább.¹⁶ Prokopios tudott a jelenségről, és akár a részletekbe menő kíváncsiság motiválja, akár tesztelni kívánja az adatközlőt, feltesz egy gyakorlati kérdést: ha igaz, hogy a Nap negyven napig nem nyugszik le, akkor mégis honnan tudják, hogy mikor telt el egy nap? A válasz a következő: a Nap ugyan nem megy le, azonban körbejár az égen, és azt figyelik, hogy mikor ér vissza egy bizonyos kiindulópontra, és innen tudják, hogy eltelt egy nap. Mindebből levonhatjuk a következtetést: Prokopios képes volt Konstantinápolyban olyan embert találni, aki eléggé pontosan tisztában volt a sarkkörön túli viszonyokkal – ami nem kis szó, hiszen évszázadokkal a vikingek kora előtt járunk – másrészt minden oka megvolt rá, hogy adatközlőit józan, racionális és szavahihető embereknek tartsa. Éppen ezért okozhatott Prokopios számára kisebbfajta kultúrsokkot, hogy ugyanezek az adatközlők úgy beszélnek, mintha benne élnének a mítoszokban – olyan mítoszokban, melyeket Prokopios kultúrájában már sok évszázad óta a legjobb esetben is szimbolikusan értelmeztek.

¹² A Brit-szigetet is sok földrajzi leírásban említik együtt Hispaniával: Thompson: Procopius..., 499–502: úgy hitték, hogy Britannia nyugati partvidéke Hispania északi partjával fekszik szemben, valamint hogy a Brit sziget tájolása kelet-nyugati. Vö. Tacitus, Agricola 10.2.

¹³ Young: The Forgotten..., 5–6., Young: Note..., 361–362.

¹⁴ Charles-Edwards: Wales..., 27, 56, Thompson: Procopius..., 502: Gildas (De excidio 22) beszél azokról a britekről, akik a tengeren túlra menekültek, de Prokopios az első, aki Bretagne-t Britanniának nevezi, a többi korai forrás (Venantius Fortunatus, Avenches-i Marius, Tours-i Gergely) majd fél évszázaddal későbbi. Prokopiostól eltérekintve az armoricai britek legkorábbi biztos említése a tours-i zsinat 461-ben, melyen részt vett Mansuetus, a britonok püspöke (Concilia Galliae a. 314–506. C. Munier ed. CCSL 148 Brepols, Turnhout, 1963: Mansuetus episcopus Britannorum.)

¹⁵ Thompson: Procopius..., 501, Prokopios, Bella VIII. 20. 10. Nem biztos, hogy Prokopios személyesen is találkozott a követekkel, s ha igen, akkor is tolmács útján beszéltek.

¹⁶ Ez nem volt ismeretlen a művelt ókoriak előtt, már a massiliai Pytheas is Kr. e. 325-ös útjának beszámolójában említést tett a negyven napos nappalokról: Pytheas in Mette I.m. 31 = Plinius, Nat. Hist. IV. 103.

A BRITTIÁRÓL SZÓLÓ FEJEZET TARTALMA

A Brittiára vonatkozó fejezet közvetlen kontextusát egy háború adja, mely a varnus törzs és a britonok között zajlott.¹⁷ A varnusok királya eljegyezte a fiát egy brittiai hercegnővel. A brittiaiak, mint Prokopios írja, rendkívül bátrak és harcias emberek, bár nem ismerik a lovat még képről sem.¹⁸ A varnusok királya, míg kíséretével lovagolt, meglátott egy madarat, és hirtelen megértette a beszédét: a madár elárulta, hogy negyven nap múlva meg fog halni. Ezek után a király nekilátott ügyei elrendezésének, és ráébredt, hogy a fiának nem sok katonai haszna lesz a brittiaiakkal kötendő szövetségből, ezért inkább arra biztatta, hogy vegye feleségül a mostohaanyját, a király leendő özvegyét, akinek a révén a frankokat nyerhetné meg szövetségesként. A sértett brittiai menyasszony a történetek után megtámadja a varnus népet, fogságba ejti exvölegényét, és kényszeríti, hogy feleségül vegye. Bár kortárs eseményekről van szó, a szöveg mégis mintha egy germán saga cselekményét adná vissza. A történetbe ékelődik Brittia bemutatása. Itt a következőket olvashatjuk:

Ezen a Brittia szigeten a régiek egy hosszú falat építettek, mely levágja egy nagy részét. A fal két oldalán egyáltalán nem hasonlít a levegő, a föld és semmi más. Mert a faltól keletre egészséges a levegő, az éghajlat együtt váltakozik az évszakokkal: mérsékelt meleg nyáron és hűvös télen. Sok ember él ott, ugyanolyan módon, mint máshol, a fák a megfelelő évszakban gyümölcstől roskadoznak, a mezők bőségesen termik a gabonát, ugyanúgy, mint máshol, továbbá a föld bővelkedik forrásvízben. A nyugati oldalon minden ennek az ellentéte, annyira hogy lehetetlen egy embernek még akár fél óráig is életben maradni ott, annyira sok a kígyó és az áspis, és mindenfajta vadállat. Ami a legkülönösebb, a helyiek azt beszélnek, hogy ha valaki átkel a falon a másik oldalra, azonnal meghal, mivel elviselhetetlen a mérgező levegő azon a helyen, és a halál tüstént utoléri még az oda betévedő vadállatokat is. (Prokopios: *Bella VIII.* 20. 42–46.)¹⁹

¹⁷ Prokopios, *Bella VIII.* 20. 11–41.

¹⁸ Meglepő állítás, ha másért nem, hát azért, mert Britanniában évszázadokon át állomásozott római hadsereg, a lovasságot beleértve. Bár az angol dombvidékek fehér krétájába vágott ló- és egyéb alakokat nehéz datálni, az uffingtoni fehér ló hegybe vajt képmása biztosan létezett Prokopios korában is (Darvill: *Prehistoric...*, 223.). Természetesen lehetséges, hogy Prokopios megjegyzése arra vonatkozik, hogy az angolszászok között ismeretlen volt a lovas harcmodor.

¹⁹ A Prokopios-szöveghelyeket saját fordításomban közlöm. Terjedelmi okokból a két hosszú Prokopios-szemelvény görög szövegét itt nem adom meg, könnyen hozzáférhető pl. itt: perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0670%3Abook%3D8%3Achapter%3D20%3A-section%3D42 (megtekintés: 2022. 02. 08.)

Bár Prokopios úgy tudja, hogy a fal egy keleti és egy nyugati félre osztja a szigetet, mégis, nehéz nem a Hadrianus-falra gondolni a szöveg kapcsán.²⁰ A sziget irányának hibás tájolása nem Prokopios sajátja, ebben osztozik a klasszikus latin történetírókkal.²¹ A hibás tájolás a téma eredménye is lehet: az élők és holtak országának megkülönböztetésére Európa és a Közel-Kelet mitológiáiban a kelet-nyugat a tipikus választóvonal, nem pedig az észak-dél. Nyilvánvaló, hogy Prokopios anyaga nem britanniai forrásokon alapul, ez is hozzájárulhat a tévedéshez. Annak azonban semmi jele, hogy Prokopios tudatosan vagy tudattalanul hellenizálni próbálná adatait. A szöveg rögtön ezután így folytatódik:

Erre a pontra érkezve, szükséges, hogy beszámoljak egy történetről, amely mítosznak hangzik, és számomra legkevésbé sem tűnik hihetőnek, azonban számtalan személy rendszeresen beszámolt róla, és állította, hogy saját maga, a saját kezével megtette, és a szavakat a saját fülével hallotta, így mégsem mellőzhetem egészen, amikor Brittia szigetéről készítek beszámolót, nehogy tudatlanság hírébe kerüljek. Nos, ők azt állítják, hogy ők szállítják át a halott emberek lelkeit erre a helyre. El fogom magyarázni, hogyan is történik ez, mivel gyakran hallottam odaválói férfiakat, akik a legkönyebben beszámoltak róla, bár én arra jutottam, hogy a meséiket az álmok erejének kell tulajdonítanom. Az Óceán partja mentén, szemben Brittiával, számos falu áll. Az itteniek halászatból, földművelésből vagy a szigetekkel folytatott kereskedelemről élnek. Minden szempontból a frankok alattvalói, kivéve, hogy nem fizetnek nekik adót. Ettől a teheről ősi idők óta mentesülnek, mint mondják, cserébe azért a bizonyos szolgálatért, amit le fogok írni. Az itteni férfiak azt mondják, hogy ők végzik a lelkek szállításának feladatát. Azok a férfiak, akikre rákerül a sor eme szolgálatban, hogy következő éjjel ki kell menniük erre a munkára, sötétedéskor nyugovóra térnek a saját házukban, és elalszanak, várva arra, aki munkára szólítja majd őket. Éjszaka, egy kései órán kopogást hallanak az ajtajukon, és egy hang szólítja őket. Habozás nélkül felkelnek az ágyukból, és a partra sétálnak, anélkül hogy értenék, miféle kényszer vezette őket erre, azonban mégis kényszer hatása alatt állnak. Ott bárkákat látnak, melyek indulásra készen várakoznak, azonban üresek. Nem a saját hajóikat, hanem másokat, melyekbe beszállnak, és megragadják az evezőt. Érzékelik, hogy a bárkákat

²⁰ Vö. 10. lábjegyzet: a szöveget rendszerint a Hadrianus-falra vonatkoztatják: vö. Thompson: Procopius..., 498, 507, Hofeneder: Die Religion..., III. 476–477, Egeler: Avalon..., 386–387. Újabban is akadnak, akik kétségbe vonják ezt, így például F. Marco Simón tisztán mitológiai motívumnak tekinti (Marco Simón: Procopio..., 501–502. Kaldellis: Ethnography..., 191. 18. jegyzet is szkeptikus a Brittia–Britannia azonosítással kapcsolatban, bár érveket nem hoz ellene. Valójában az azonosítás ellen nem szól más érv, mint a hibás, ám könnyen megmagyarázható tájolás. A szigetet nem utalhatjuk teljes egészében a mitológia birodalmába, mivel akkor a varnusok királyának háborújával is ugyanezt kellene tennünk.

²¹ Thompson: Procopius..., 499–502.

nagyszámú utas terheli, mivel a palánkig és az evezővilláig merülnek, és alig egy ujjnyira lebegnek a víz felett, mégsem látnak bent senkit. Egy órányi evezés után érik el Brittiát, noha amikor a saját hajóikon utaznak, vitorla nélkül evezve, alig tudják megtenni ezt az utat egy nap és egy éjszaka alatt. Miután elérték a szigetet, és letették terhüket, teljes sebességgel távoznak: hajóik hirtelen könnyűek lesznek, és szállnak a habok felett, mivel nem süllyednek mélyebbre a hullámokba, csak a tókesúlyig. Nem látnak senkit, aki a hajóban ülne, vagy onnan kiszállna, de elmondásuk szerint hallanak valamiféle hangot a szigetről, mely néven nevezi mindazokat, akik a hajón utaztak, megnevezve korábbi rangjukat és az apjuk nevét. Ha nők is voltak azok között, akiket a hajón szállították, elmondják a férfiak nevét, akik életükben férjeik voltak. (VIII. 20. 47–57., ld. 19. lábjegyzet)

A hajósok a gall partvidékről származnak, s bár a szöveg Britanniáról szól, bizonyosnak tekinthetjük, hogy Prokopios nem britanniai adatok alapján ír.²² Egy lehetséges információforrása lehetett az a frank követség, melynek Iustinianus udvarában tett látogatásáról említést tesz. Egyértelmű, hogy több adatközlője is megerősítette az általa leírtakat, ill. úgy tűnik, hogy Konstantinápolyban valamilyen fokú közismertségnek is örvendett a történet, éppen ezért nem meri mellőzni minden hihetlensége ellenére sem.²³

A TÖRTÉNET ÓKORI PÁRHUZAMAI

Prokopios közvetlenül egymás mellé helyezi a két narratívát, a szigetet kettéválasztó falról és a halottak révészeiről. Ez alapján úgy tűnik, hogy ő is hozzánk hasonlóan értelmezi őket: a falon túli világ a másvilág, bár ez csak a hajósok történetében válik explicitté. Bár a két szöveg egyedülálló,²⁴ de azért nem párhuzam nélküli, és más

²² Thompson: *Gildas...*, 504. további szakirodalmi véleményekkel együtt. A varnuszokról szóló keret-történetben nem ismeri a menyasszony és apja nevét, nem tudja, hogy a britonok egy keresztény és az írásbeliséget ismerő nép, mely kétszáz évvel korábban még római uralom alatt élt, nem tudja, hogy a britonok menekülteként érkeznek frank földre, azt hiszi, hogy ez pusztán a kedvező brit-tiai demográfiai helyzet eredménye; épp ezért azt is feltételezi, hogy az átköltözők között angolok és frizek is vannak.

²³ Bár hihetetlennek tűnik Prokopios állítása, miszerint Konstantinápolyban gyakran lehetett találkozni olyan emberekkel, akik az észak-galliai partvidéken születtek, ez Thompson szerint is lehetséges (Thompson: *Procopius*, 505): uő. hoz példákat britanniai származású emberek jelenlétére Konstantinápolyban.

²⁴ Prokopiostól független forrása nincs Bizáncban, magát Prokopiosot egyetlen szerző idézi: Ióánnés Tzetész a XII. században több kommentárjába is bedolgozza Prokopios anyagát: *Comm. ad Lycophroni Alexandra*, 1200 (magyarul: Fehér Bence fordításában, *Attraktor*, Budapest, 2017.) *Comm. ad Hesiodi Opera et Dies* 169, *Comm. ad Aristophanis Ranas* 85. Vö. Egeler: *Avalon...*, 395.

ókori forrásadatokat is találunk, melyekben Észak-Gallia partvidéke, ill. a Britannia körüli szigetek olyan régióként tűnnek fel, ahonnan könnyű az átjárás a halottak birodalmába.

1.) Másfél évszázaddal korábban a költő Claudius Claudianus (370–404) is tud róla, hogy Észak-Gallia partvidéke valamiféle kapcsolatban van a halottak világával:

Merre a gall síkság fönn északon éri a tengert,
ott van a hely, mondják, hol partra kiszállva Ulixés
vér-rituáléval földézte a holtakat egykor.
Hallani ott jajszót, zokogást, suhogó röpülést,
könnyű zaját sebes árnyaknak; s ki betéved e földre,
szerte kísérteteket és halványló szellemeket lát.²⁵
(Claudianus: *In Rufinum* I. 123–128, ford. Mezei Balázs)

Odysseus alvilágjárása Homérosznál nem valódi alvilágjárás, *katabasis*: a hős elhajózik a világ végére, a kimmerek földjére, ott mutat be a tengerparton egy véres áldozatot, és ezzel idézi meg Hádészból a lelkeket. Claudianus is ezt a mintát követi, és a helyszínt Galliába helyezi, bár a pontos helyszín vitatott.²⁶

2.) Arról, hogy Odysseus eljutott a Rajna torkolatvidékére, már Tacitus is tudott a II. században: „Egyébként némelyek úgy vélik, hogy ama hosszú és mesés kalandozás során Ulixes is erre az óceánra sodródott, és megjárta Germania földjét, s hogy a Rhenus partján fekvő és ma is lakott Asciburgiumot ő alapította.” (Tacitus: *Germania* 3., ford. Borzsák István.) Tacitus szövege alapján sajnos nem tudjuk megállapítani, hogy ő tudott-e már arról, hogy Odysseus azért jött erre a területre, hogy találkozzon a holtakkal.

²⁵ Est locus extremum pandit qua Gallia litus/ Oceani praetentus aquis, ubi fertur Ulixes / sanguine libato populum movisse silentem. / Illic umbrarum tenui stridore volantum / flebilis auditor questus; simulacra coloni / pallida defunctasque vident migrare figuras.

²⁶ Wagenvoort: Nehalennia..., 273; Egeler: Avalon..., 392–395.: már Grimm és más XIX. századi kutatók kapcsolatba hozták a szöveghelyet Prokopiosszal. Claudianus a versben azt a helyet mutatja be, ahol a Furia az alvilágból feljön, s mivel a mű egyébként egy Rufinus elleni invektíva, logikus következtetés lenne azt hinni, hogy a helyszín Aquitania, Rufinus szülőföldje. Ezzel szemben már Norden bizonyította, hogy a helyszín a gall partvidék, Britanniával szemközt, a Rajnától délre és a senones nép földjétől északra, ugyanis Claudianus leírja, hogy az esemény hangja mely területeken hallatszik, és ezek földrajzi középpontjában kell keresnünk magát az eseményt (Norden: *Die germanische...*, 186–189., első kiadás: 1959). Egeler: Avalon..., 392–393. szerint ez nem bizonyíték egy kortárs, északnyugat-galliai tradíció létre, és úgy látja, hogy Claudianus egyszerűen arra alapozza szövegét, hogy Homéros óta a világ végére tették Odysseus alvilágjárását. Úgy gondolom, hogy ez túlzott óvatosság, Claudianust egyik oldalról Prokopios erősíti meg, a másik oldalról Tacitus, aki Odysseust a rajnamenti Asciburgium alapítójának tartja (Tacitus, *Germania* 3).

Claudianus hozza a legközelebbi párhuzamot, ám rajta kívül még több olyan ókori forrásadatot ismerünk, mely szerint kelták által lakott területek közelében a holtak világához kötődő szigetek feküdtek.

3.) Az antik források tudnak róla, hogy a Brit-szigetet övező szigetcscék némelyikét is a halottak lakhelyeként tartják számon a helyiek. Plutarchos (Kr.u. 45k–125k) egyik dialógusában (*De defectu oraculorum* 18. = Mor. 419E–420A) egy olyan beszélgetést örökít meg, mely Kr.u. 83-ban zajlik, és amelynek egyik résztvevője a tarsosi Démétrios grammatikus, aki éppen Britannióból tér haza, ahol valószínűleg Agrippa kíséretében tartózkodott.²⁷ Bár irodalmi dialógusról van szó, Démétrios és utazását a kutatás autentikusnak tartja.²⁸ Plutarchos a következőket írja:

Démétrios azt mondta, hogy sok elhagyatott sziget fekszik szétszórta Britannia körül, ezek némelyike daimónok és héroszok nevét viseli, és ő maga is elhajózott az elhagyott szigetek közül a legközelebbire, hogy a császár megbízásából kikutassa és megtekintse. Ennek sok lakója volt, papok, akik a Brettanosok részéről sérthetlenséget élveztek. Amint megérkezett, nagy nyugtalanság támadt a levegőben, számos égi tünemény vált láthatóvá, a szelek megtörtek, és forgószelel csapott le. Mikor újra nyugalom lett, a szigetlakók elmagyarázták, hogy egy nagyhatalmú személy távozott el. „Mert ahogy a mécses meggyújtásakor” – mondták – „nem történik semmi szörnyű, azonban amikor eloltják, sokak számára fájdalmas; így a nagy lelkek felragyogása is kedvező és bánattól mentes, míg kialvásuk és pusztulásuk gyakran, ahogy most is, szeleknek és viharoknak ad tápot, gyakran dögvész okozó [*loimikos*] hatásokkal [*pathos*] mérgezik meg a levegőt.” Ott található egyébként a sziget, melyen Briareus őrzí a megbilincsel, alvó Kronost, mert úgy van kieszelve, hogy az álom legyen a bilincse, és körülötte számos daimón tartózkodik mint kísérője és szolgálja. (*De defectu oraculorum* 18. = *Moralia* 419E–420A.)²⁹

Úgy tűnik, hogy a sziget szentsége azon alapult, hogy a holtak ott távoztak el a világból. A hely fontosságát szempontunkból nem csupán egy halotti sziget említése adja, ennél még fontosabb, hogy más antik szöveget nem ismerek, ahol a halottak lelkeinek jelenléte fertőzővé tenné a levegőt, éppúgy, mint a brittiai fal túoldalán. A meg nem nevezett szent szigeten kívül a szöveg egy másik szigetről is tud, mely szintén az alvilághoz kapcsolódik, hiszen a görög mitológia szerint Kronost a fia,

²⁷ Burn: *Holy Men*, 2–6., Dillon – Chadwick: *The Celtic...*, 175., Hofeneder: *Die Religion...*, II. 521, Egeler: *Avalon...*, 398–400.

²⁸ Fennmaradt két Démétrios által votumként felajánlott két tábla: RIB 662 és 663 (= Colingwood – Wright: *The Roman Inscriptions...*, Vol. I.), részletes elemzésüket ld. Egeler: *Avalon*, 398–400. A kutatásban konszenzus van arról, hogy a két táblát valószínűleg a Plutarchosnál szereplő Démétrios személyéhez köthetők.

²⁹ Fordítás tőlem.

Zeus a Tartaros legmélyén börtönözött be. Sajnos nem tudjuk, hogy ez a Kronos és ez a Briareus eredetileg milyen kelta istennevet viselt, sőt még azt sem tudjuk, hogy az *interpretatio Graeca* Démétrios vagy a kelta papok műve, esetleg Plutarchosé-e.

4.) Plutarchos érdekesnek találhatta a történetet, mert még bővebben ír róla *A holdban látható arcokról* szóló írásában.³⁰ Itt részletesebben kibontja az álommal lebilincselte Kronos képét, és ugyanarra a környékre lokalizálja Ógygié szigetét is, következésképpen Odysseus alvilágjárásának helyszínét is, azonban ebben a szövegben sokkal erősebben jelentkezik a mediterrán mitológiai anyag hatása. Plutarchos az etnográfiai információkat beleszővi saját filozófiai, teológiai elképzeléseibe.³¹

Maga az alapmotívum, a szigeten az álom által foglyul ejtve alvó istenség alakja alapvetően különbözik a görög Kronos-mítosztól, ugyanakkor szoros párhuzamot mutat a hegy mélyén alvó király rendkívül elterjedt toposzával,³² melynek a régióból legismertebb példája Artúr király, aki Avalon szigetén alva várakozik. Itt közös pont a sziget, az alvás, és az ősi, mitikus király alakja, így valószínűnek tűnik, hogy a szigeten alvó Kronos Artúr és a hozzá hasonló legendás karakterek pre-keresztény előképe, noha azonosítatlan, hogy melyik helyi isten vagy hős neve viselte.

5.) Egy Saturnusnak szentelt titokzatos szigetről tud a IV. századi Avienus is, aki azonban teljesen más területre helyezi el. Mint írja, a Gibraltári-szorostól nyugatra van egy füben gazdag és Saturnusnak szentelt sziget, mely körül, ha egy hajós megközelíti, egy sajátos „természeti erő” miatt feltámadnak a tenger hullámai, miközben a tenger tükre máshol háborítatlanul nyugodt.³³ A sziget azonosítása bizonytalan, több portugál sziget neve is felvetődött, de az is kérdéses, hogy van-e egyáltalán kelta vonatkozása az adatnak.³⁴

6.) Prokopioshoz kapcsolható Sevillai Isidorus (556–636) *Etymológiájának* egy szócikke, mely szerint „Tanatos sziget az Óceán galliai tengerszorosában, melyet

³⁰ De facie in orbe lunae 26 = Moralia 941A–942A

³¹ Hofeneder: *Die Religion...*, II. 536–540, Egeler: Avalon, 404. Ebben a szövegrészletben új motívum, hogy a Kronost őrző sziget és a kontinens között terül el a fagyott Kronos-tenger. Az első, aki a Kronos-tengert északra helyezi, idősebb Plinius, *Nat. Hist.* IV. 16. 104: a Tyle unius diei navigatione mare concretum a nonnullis Cronium appellatur.

³² Stith-Thompson motívumindexében D1960.2: a hegy mélyén alvó király, A571.: a hegy mélyén alvó kultúrhérosz.

³³ Avienus, *Ora maritima* 160–168: usque in columnas efficaciae Herculis /quinque est dierum. post pelagia est insula / herbarum abundans adque Saturno sacra. /sed vis in illa tanta naturalis est, / ut si quis hanc innavigando accesserit, / mox excitetur propter insulam mare, / quatiatur ipsa et omne subsiliat salum / alte intremescens cetero ad stagni vicem / pelago silente.

³⁴ Hofeneder: *Die Religion*, I. 16f. felveszi a kelta vallás forrásai közé, ő és a sokkal szkeptikusabb Egeler (Avalon, 395–398) a korai forrásadatok között említik, mivel felvetődött, hogy a vers forrása egy a periplus-irodalom fénykorából, tehát Kr. e. VI. századból származó elveszett massiliai periplus (=„körülhajózás” egy hajózási útvonal állomásait bemutató szöveg) lett volna. Egy ilyen hipotetikus periplus létezése azonban nem bizonyos.

Brittaniától csupán egy keskeny csatorna választ el, gabonatermő földekben gazdag, termékeny talajú. Tanatosnak nevezik a kígyók haláláról, melyeket maga a sziget nem ismer, és bármiféle fajtát hoznak ide a szárazföldről, a kígyó azonnal elpusztul.³⁵ A sziget azonos a Thanet islanddel Kent partvidékén, ami ma már félsziget.³⁶ Ezt a helyet érdemes együtt értelmeznünk a Brittiát kettéválasztó Fal nyugati oldaláról írottakkal: annak a túlvilági helynek fő jellemzője éppen az, hogy tele van kígyókkal. A közismert legenda szerint Szt. Patrik űzte ki a kígyókat Írországból. Valójában az Ír-szigeten soha nem éltek kígyók, és Angliában is csupán három faj őshonos, melyek a jégkor után Angliát rövid ideig Európával összekötő földhídon jutottak át. Úgy tűnik, a kígyók hiánya nemcsak az ír keresztények, hanem pogány elődeik szemében is magyarázatra szorult, és a szigetek valamiféle védjegyének számított, mely segített különbséget tenni jó és rossz vidékek között.

7–10.) Több klasszikus forrásadat tanúskodik olyan kelta lakosságú területeken fekvő szigetekről, melyeken csak nők alkotta kultikus közösségek élnek.³⁷ Strabón Poseidoniosra hivatkozva írja (*Geographika* IV. 4. 6.), hogy a Loire torkolatában van egy csak nők által lakott sziget, illetve hogy Britannia környékén van egy sziget, melyen a samothrakéi misztériumkultusszal megegyező módon imádják Démétért és Korét. Ezeknél érdekesebb Pomponius Mela egy szövege. Eszerint van egy Sena nevű sziget, melyet ma egyértelműen az Île de Seinnek azonosítanak, Bretagne keleti partjainál, mely híres volt egy gall istenségnek szentelt jósdájáról, melynek előjárója kilenc, örökös szüzességet fogadott papnő, akiket Gallizenának neveznek, és úgy vélik, hogy mágikus erejükkel képesek tengeri viharokat kelteni, képesek tetszésük szerint állattá változni, meggyógyítják a máshol gyógyíthatatlan betegeket, ismerik a jövőt, de tudásukat csak az őket felkereső hajósokkal osztják meg.³⁸ A leírás hitelességét sokszor megkérdőjelezték, mivel túlságosan hasonlít Kirké szigetére. Maier a Gallizenae szót Galligenaera javítja, a *genā* szó pedig „lány” jelentésben adatolt

³⁵ Isidorus: *Etymologiae* XIV. 6. 3.: Tanatos insula Oceani freto Gallico, a Brittania aestuario tenui separata, frumentariis campis et gleba uberi. Dicta autem Tanatos a morte serpentum, quos dum ipsa nesciat, asportata inde terra quoquo gentium vecta sit, angues ilico perimit.

³⁶ Burn: *Holy men...*, 260.

³⁷ A sor természetesen kiegészíthető volna a hasonló germán szigetekkel, mindenekelőtt a Tacitusnál olvasható Nerthus-kultusz hely szigetével, vö. Heide: *Holy islands...*, 63. A skandináv régészeti anyagban ténylegesen kimutatható, hogy lakatlan szigetekcskére temetkeztek: uo. 60.

³⁸ Pomponius Mela, *De chorographia* III. 48. Sena in Britannico mari Ossismicis adversa litoribus, Gallici numinis oraculo insignis est, cuius antistes perpetua virginitate sanctae numero novem esse traduntur: Gallizenas vocant, putantque ingeniis singularibus praeditas maria ac ventos concitare carminibus, seque in quae velint animalia vertere, sanare quae apud alios insanabilia sunt, scire ventura et praedicare, sed nonnisi deditas navigantibus, et in id tantum ut se consulerent profectis. A szöveghez lásd: Dillon–Chadwick: *The Celtic...*, 175, Hofeneder: *Die Religion...*, II.264. és Egeler: *Avalon*, 425–430. E szigetek hasonlítanak azokra az ír Immramokra, melyekben a hajósok csak nők által lakott szigetekre jutnak el: Dillon–Chadwick: *The Celtic...*, 174–175.

kelta nevekben, ami arra utalna, hogy a papnók megnevezése autentikus kelta.³⁹ Egeler ezen javítás alapján fogadja el hitelesnek a szöveget, melynek szinte minden motívuma szoros párhuzamot mutat azzal, ahogy Geoffrey of Monmouth *Vita Merlinij*e leírja Avalont – az Île de Sein szigetét a helyi folklór még a XIX. században is Merlin szülőhelyeként tartotta számon.⁴⁰

11.) Egeler néhány további, a másvilághoz kapcsolódó szöveghelyet ismer, így Plinius szerint Celtiberia partjainál, az Arrotrebae törzs területén voltak szigetek, melyeket a Hat isten szigetének, vagy – a szöveg itt kétértelmű – az Istenek hat szigetének neveztek, illetve Insulae Fortunataenak – a Boldogok szigeteinek.⁴¹ Ez a mai Cabo Finisterre, Spanyolország atlanti partvidékének északi csücskén, mely ma leginkább mint a compostellai zarándokút végállomása ismert. Ugyancsak Galiciában volt egy folyó, melyet több földrajzi szerző szerint is a Feledés folyójának hívtak, mint az alvilági Léthét.⁴²

12.) Ezen a ponton érdemes túllépnünk a latin és görög forrásokon. A középkori ír források a IX–X. században azt állítják, hogy a holtak Donn isten szigetére (Tech Duinn) gyűlnek össze, akár mint végleges, akár ideiglenes tartózkodási helyükre. Ez a sziget valószínűleg egy sziklaszirt Írország nyugati partjainál. Donn isten nem csupán a halottak ura, hanem egyszersmind az írek őse is, aki saját leszármazottait gyűjti össze.⁴³ Hasonló elképzelés létezhetett korábban a kontinentális keltáknál is – Caesar úgy tudja, hogy a druidák szerint a gallok őse Dis pater, tehát az alvilág istene.⁴⁴

A középkori ír irodalomnak egész műfaja van, melynek témája mesés, nem evilági karakterrel rendelkező szigetekre tett hajós utazás. E történeteket az *Immram* gyűjtőnévvel a címben („Evezés”) jelölték, a műfajnak egy krisztianizált példája a *Navigatio Sancti Brendani* is. A hely, ahová a hősök eljutnak, sok elemében egy boldog túlvilág képét mutatja: az örök fiatalság és bőség országa, melyből gyakran lehetetlen a hazatérés, mivel az idő ott sokkal lassabban múlik, és amikor a hazatérők lába

³⁹ Maier: *Gaulish...*, 280., Maier: *Die Religion...*, 95.

⁴⁰ Egeler: *Avalon...*, 428, vö. Uo.185.: közös motívumok a kilenc papnó/nóvér, gyógyító erő, állattá változás, jóslás, szelek uralása, tengerészekkel való kapcsolat. A helyi folklór még a XIX. században is Merlin szülőhelyeként tartotta számon a szigetet. Ez nem jelenti azt, hogy a Kírké szigetével való párhuzamokat esetlegesnek kellene tartanunk, vagy késeinek.

⁴¹ Egeler: *Avalon...*, 432. *Ex adverso Celtiberiae conplures sunt insulae [...], et e regione Arrotrebarum promunturi Deorum VI, quas aliqui Fortunatas appellavere.* (Plinius: *Nat. Hist.* IV. 22.119.)

⁴² Egeler: *Avalon*, 434, Strabón: *Geógraphika* III.3.5, Pomponius Mela: *De chorographia* III.10. Plinius: *Nat. hist.* IV. 22. 115.

⁴³ Egeler: *Avalon*, 393, Hofeneder: *Die Religion...*, III. 477. A sziget azonosításához: MacKillop: *Kelta mítoszok...*, 80. Általában az ír Donn istenhez: de Vries: *Keltische...*, 82., MacKillop: *Kelta mítoszok...*, 190, Lincoln: *The Lord...*, 227–230.

⁴⁴ Caesar: *De bello Gallico* VI. 18.

hazájuk földjére lép, azonnal porrá hullnak a közben eltelt évszázadok súlya alatt.⁴⁵ Azonban korántsem egyértelmű, hogy e történetek helyszínét van-e jogunk valami-féle túlvilágként, különösen pedig a halottak lakhelyeként kezelni.⁴⁶

A bemutatott szöveghelyek párhuzamokat kínálnak a prokopioszi történet legtöbb motívumára. Egy dolog hiányzik: annak állítása, hogy a Brit-sziget volna a holtak lakhelye. Az antik irodalomban csak rendkívül halvány, sőt kétséges nyomai bukkannak fel e gondolatnak. Egeler egy Nagy Konstantinhoz írott dicsőítő beszéd egy paszuszusát említi: „Ő szerencsés [*fortunata*] és minden földnél boldogabb Britannia, aki először láttad Konstantint, méltán ajándékozott meg téged a Természet az ég és a föld minden javával, ahol hiányzik a tél túlzott hidege és a nyár forrósága, ahol oly nagy a vetés termékenysége, hogy Ceres és Liber ajándékaival is ellát minket, ahol az erdőkből hiányzanak a hatalmas vadállatok, a földekről az ártalmas kígyók...”⁴⁷ Fortunatának nevezi Britanniát – *Insulae Fortunatae* a Boldogok szigeteinek latin megnevezése volt. Bár a kígyók hiánya már itt is a szigetet jellemző sztereotípiaként szerepel, ez a hely önmagában nem bizonyítja, hogy bármiféle kapcsolatot tételeztek volna Britannia és a másvilág között.

A jelenkori folklórból azonban, úgy látom, kimutathatók egy ilyen kapcsolat nyomai: Charles Hardwick németországi adatokat említ a XIX. századból, melyek úgy szólnak Angliáról, mint a helyről, ahová a halottak mennek.⁴⁸ Még jobb megerősítést kapunk a breton folklórból, ahol a jelen korig ismertek voltak a halászok által látni vélt csónakok, melyek egy láthatatlan hang hívására láthatatlan utasokkal teltek meg. Ezek elnevezése Bag an Noz (az éjszakai bárka), Bag Varu vagy Bag er Maro (a holtak bárkája), utóbbi Vannetais megyében. Bretagne déli partvidékén még a szigetet is pontosan megjelölték, ahová a halottak lelkei kerülnek, tehát ott is egy létező, valós sziget lesz a holtak otthona.⁴⁹

⁴⁵ Egeler: Avalon..., 394 ezért tulajdonít nagy jelentőséget annak, hogy Prokopiosz hajósai az utat a szokásos idő töredéke alatt teszik meg, mivel párhuzamot mutat a kelta mítoszokkal és az Artúr-mondakörrel. A rendellenesen viselkedő idő motívumához lásd: MacKillop: Kelta mítoszok... 161. E motívumok a Navigatio S. Brendaniból talán éppen a téma krisztianizáltsága miatt hiányoznak.

⁴⁶ Egeler: Avalon..., 387.

⁴⁷ Egeler: Avalon..., 390. Panegyricus Latinus VI (VII; Constantino Augusto), cap. 9.: O fortunata et nunc omnibus beator terris Britannia, quae Constantinum prima vidisti, merito te omnibus caeli ac soli bonis Natura donavit, in qua nec rigor est nimius hiemis nec ardor aestatis, in qua segetum tanta fecunditas ut muneribus utrisque sufficiat et Cereris et Liberi, in qua nemora sine immanibus bestiis, terra sine serpentibus noxis...

⁴⁸ Hardwick: Traditions..., 177: idéz németországi adatokat, ahol Angliát a halottak lakhelyeként említik, ill. a wilde Jagd alternatív megnevezéseként a die Engelske jagd kifejezést használják.

⁴⁹ Sébillot: Le folk-lore..., II. 148–155., Hofeneder: Die Religion..., III. 477, Dillon–Chadwick: The Celtic..., 130., Persigout: Dictionnaire..., bag an noz, bag er maro, krierien szócikkek.

MI TÖRTÉNT A VALÓSÁGBAN?

Az érintett halászfalvakról Prokopios csupán annyit mond, hogy Brittiával szemközt fekszenek az óceán partján. Itt elsősorban a Calais környéki partsávra gondolhatunk, azonban nem zárhatjuk ki a Bretagne-tól (ahol a Prokopios által mondottakhoz hasonló hiedelmek az újkorig éltek) a Rajna torkolatvidékéig terjedő partsáv egészét sem a lehetséges helyszínek közül. Az ennél pontosabb lokalizálást az teszi lehetővé, hogy Prokopios saját állítása szerint szemtanúktól azt hallotta, hogy a saját hajóikkal, evezve, vitorla nélkül, alig tudnának átjutni Brittiába 24 óra alatt. A csatornán átevezés mai időtartama ennél lényegesen gyorsabb, Calais-nál 6–8 óra alatt teljesítik sportjárművekkel a távot, a VI. századi halászok azonban halászbárkákon eveztek és nem sportrekordokra törve, tehát a 24 órás út reálisnak tűnik. Bretagne és a Rajna torkolatvidéke viszont bizonyosan túlzottan távol fekszik Britanniától egy ilyen egynapos úthoz.⁵⁰

A falvak lakóinak etnikumáról Prokopios nem szól. A frankokat kizárhatjuk, mivel a halászokat a frankok alattvalóinak nevezi. A falvak lakói lehetnek őslakos gallok, a Rajna-vidék régóta kelta kulturális hatás alatt élő germánjai, de akár a szigetekről áttelepült romanizált, tehát latin anyanyelvű britonok is.⁵¹ Bármelyik eset igaz az utóbbi háromból, olyan emberekről van szó, akiknek az ősei több évszázadon át romanizált kulturális környezetben éltek, sőt az is valószínű, hogy keresztények voltak.

Ami a halottak utaztatását illeti, semmi különös okunk nincs, hogy kételkedjünk a szövegben állítottak szubjektív igazságtartalmában. Carlo Ginzburg könyve, a *Storia notturna* divatossá tette az álomban, extatikus állapotban vívott harcokat, és függetlenül attól, hogy Ginzburg tézise az egykor volt európai sámánizmusról alapvetően túlzó,⁵² azonban a középkori *benandanték* és mások lélekben történő

⁵⁰ Ugyanezen okból zárhatjuk ki, hogy a helyszín a németalföldi partvidék, ahogy azt több tanulmányban olvashatjuk pl. Heide: *Holy islands...*, 59. Mint a 9. lábjegyzetben jeleztem, különösen német kutatók szívesen tolták át a halászok falvait és magát Brittiát is a skandináv – észak-német területekre, ez a tendencia a kutatásban korán megjelenik, pl. Welcker: *Die homerischen...*, 238–241. Ezzel alighanem szándékosan azt a benyomást keltették, hogy a prokopioszi szöveg nem a kelta, hanem a germán vallástörténet forrása.

⁵¹ Charles-Edwards: *Wales...*, 55: az áttelepülésnél Britannia latin nyelvű lakói valószínűleg hasonló nyelvi környezetet keresnek, és nagyon hamar asszimilálódnak. Ez azt is jelenti, hogy valójában sokkal nagyobb régiót is érinthetett a britanniai betelepülés, mint ami a breton nyelvű régiói legnagyobb kiterjedése volt. Nehéz megítélni, hogy Britannia provincia őslakos keltái közül hányan őrizték meg kelta nyelvüket, és hányan tértek tá a latinra. Semmiesetre sem feltételezhetjük, hogy míg a galliai provinciákban kihalt a gall nyelv, Britanniában az őslakosság egésze megőrizte régi nyelvét.

⁵² Ginzburg: *Storia notturna*. Uő.: I *benandanti*. A *benandantékkal* való párhuzam azért is fontos, mert ők is egyfajta rituális közösséget alkottak, így a gall halászok esetében is a teljes faluközösség részt vett a halottak szállításában.

utazásai és harcai szubjektív szempontból valóságok, és a gall partvidék hajósainak élményei alapvetően ezekhez hasonlóak. Bár a transzállapotban vívott lélekcsaták jobban dokumentáltak Európában,⁵³ de a Prokopiosnál leírtakra is jó magyarázatot adnak. Röviden: bár a szakirodalomban akadtak kételkedő hangok, Prokopios leírása jól informálnak és meglehetősen pontosnak tűnik. Az is világos, hogy nem egy személytől hallotta a történetet. Semmi okunk kétségbe vonni Prokopios állítását, hogy azért vette fel a műbe, mert ismételten találkozott vele, s bár maga is álomnak tartotta, nem merete mellőzni sem.

GÖRÖG ANALÓGIÁK

Prokopios szövegét érthető okokból a kutatás mint a kelta vallás egy ritka forrását vizsgálta, és sokkal kisebb hangsúly esett Prokopios és általában a hellén kultúrkörből érkező megfigyelő sajátos szempontjaira. A Prokopiosnál olvasható anyagnak a motívumok szintjén a görög vallásban is voltak párhuzamai. Ebben az esetben sem a közös eredeten, sem a közvetlen átvételen alapuló kapcsolat nem bizonyítható, azonban egy művelt görög a Prokopiosnál olvasható állítások jelentős részét ismerősnek érezhette. Nézzünk néhány példát a hasonlóságokra.

1.) Árkádia fő kultuszközpontja Zeus Lykaon-hegyi temploma volt. A szent ligetet is magában foglaló szentélykörzetet fal vette körül, és Pausanias szerint, ha egy ember szándékosan vagy véletlenül belépett a szentélykörzetbe, meghalt. Ha egy állat lépett be, látható volt, hogy elveszíti az árnyékát.⁵⁴

2.) Görögország területén létezik egy valóságos Acherón folyó is, a Hádés geográfájának megvannak a felszíni párhuzamai is. A Styx nevet egy árkádiai forrás viselte.⁵⁵ Tehát a görögök számára is adottság volt, hogy Hádész topográfiája összekapcsolódik Hellaszéval.

⁵³ Míg a benandanték a termést fenyegető boszorkányokkal harcolnak, a délszláv területen számos néven ismertek a viharvarázslók, akik szintén transzállapotban, álomban harcolva, tartják távol falujuktól a viharokat, jégesőket, vö.: Pócs: Sztoikheion...

⁵⁴ Pausanias VIII.38.6.: „A Lykaon-hegyen egyebek közt a következő csodálatos jelenség is tapasztalható. Zeus Lykaos itt található szent területére senkinek sem szabad belépnie, aki pedig ezt a törvényt megszegi, és mégis belép, annak egy éven belül feltétlenül meg kell halnia. Ehhez még azt is hozzáfűzik, hogy a szent területre behatól minden élőlény, legyen az ember vagy állat, elveszti az árnyékát. Ha egy vad erre a területre menekül, a vadász nem megy utána, hanem kívül marad, és ha a szeme elé kerül az állat, akkor megfigyelheti, hogy nincsen árnyéka.” (ford. Muraközy Gyula). Vö. Plutarchos: Quaestiones Graecae 39 (=Mor.300a-c) és Polybios XVI.12.7. Pausanias és Polybios is egyértelművé teszi, hogy aki szándékosan belépett a szentélykörzetbe, megkövezték, azonban az árnyék automatikus elvesztése arra utal, hogy a belépés magában már a halálhoz hasonló helyzetet hozott létre. Ld. még Borgeaud: The Cult..., 34–38.

⁵⁵ Hérodotos VI. 74.

3.) Prokopiosnál ugyanennek az exkursionsnak a része a madarak nyelvén értő király. Ez a közismert mesemotívum a görög mitológiának is része volt. Leggyakrabban a mitikus Melampus jósról állították, hogy értett az állatok nyelvén. Miután megkímélte egy kígyó életét, az tanította meg rá, és Melampust számos csávából kihúzta csodálatos képessége. Nem csak jósek érthettek az állatok nyelvén: Kallimachos *Hekalé* című költeményében is szerep jut beszélő, útbaigazítást adó madaraknak.⁵⁶

4.) A görög másvilágra is hajón lehetett eljutni: Charón révész ladikja vitt a sivár Hádésba. Egy másik, derűsebb alternatívát jelentenek a Boldogok Szigetei (*hai makarón nésoi*), melyek a hősök számára voltak fenntartva, és amelyeket leggyakrabban a távoli Atlanti-óceánra helyeztek. E szigetek, éppúgy mint a keltáknál, lehettek létező földrajzi helyek is, így a Fehér-sziget, Leuké, a Fekete-tengeren, melyen Achilleus élt halála után, s melynek inherens szentségét állatvilágának, a madaraknak és a kígyóknak a sajátos megjelenése és viselkedése mutatja.⁵⁷ Valószínűleg hasonló volt a helyzet azzal az adriai szigettel, mely Diomédész otthona lett.⁵⁸ Leuké szigete mutatja talán a legközelebbi párhuzamokat a kelta szigetek forrásanyagával: lakatlannak nevezik, azonban szentély áll rajta, melynek kultikus személyzete van. A halottak láthatatlanul, de ott élnek a szigeten. A sziget állatai szinte emberi módra viselkednek. A mérgeskígyók jelenlétének kiemelése egyedi, és nehezen magyarázható. A görög vallásban a kígyók egyfajta lélekmásként jelenhetnek meg, azonban más forrásokban a halottat vagy a halott héroszt reprezentáló kígyó nem mérges.

5.) Ezen a ponton szükséges visszautalnunk egy olyan kelta forráscsoportra is, melyet előbb kizártunk Prokopios párhuzamai közül. Ezek a középkori ír irodalom azon utazási történetei, melyek a szó szoros értelmében nem a túlvilágra irányulnak: a hősök egy időtlen mesevilágba érkeznek meg. A görögség is ismert az ír *Immramok*hoz nagyon hasonló mítoszokat, leginkább két mítoszciklust sorolhatunk ide. Odysseus utazását, melynek legtöbb állomása egyértelműen nem evilági hely, hanem az *Immramok* szigeteihez hasonló mesevilág. A másik az Argonauták

⁵⁶ Kallimachos: *Hekalé* 70–77 Hollis.

⁵⁷ Dionysios Periégétés: *Orbis descriptio* 5.541–548. egyértelműen kijelenti, hogy Achilleus és más hősök lelkei is a szigeten bolyonganak, mivel ezt nyeri az erény Zeustól, ill. azt állítja, hogy a sziget onnan kapta a nevét, hogy az ott élő mérgeskígyók („kinópeton”, leggyakrabban mérges kígyókra használatos, esetleg más mérgező állatot is jelenthet) fehérék. Arrianos szerint (Arrianos: *Periplus* 32–34.) madarak tisztítják a szentélyt a tollaikról lepergetve a vizet, és a sziget elhagyott, bár leírásából úgy tűnik, hogy a szentélynek volt személyzete. A közelben elhajózóknak gyakran megjelent álmukban Achilleus. Ld. még az ókori forrásokhoz: Rusyaeva: *The Temple...*, 1–4., Hedreen: *The Cult...*, 319–320. A sziget mai neve Kígyó-sziget (Fidonisi, Insula Šerpilor), e név eredetéről sajnos nem találtam adatot.

⁵⁸ Strabón VI. 3. 9.: két Diomédésről elnevezett sziget volt az Adrián, az egyik lakatlan, a másik lakott. Ezen szigetek egyikén tűnt el Diomédész, kísérői pedig madarakká változtak, azóta is rendkívül szelídek, a jó emberekkel barátságosak, a gonoszaktól menekülnek. Ugyanezt írja: Ailianos: *De natura animalium* I. 1.

utazása, akik egy beszélő hajón⁵⁹ szintén olyan helyekre jutnak el, melyek már nem tekinthetők e világ részének, abban az értelemben, ahogy a trójai háború Trójája egy reálisan ábrázolt, evilági hely. A kutatásban a görög mitológia szigetei, a phaiákok városai, Kirké és Kalypsó szigetei éppúgy kettős értelmezést kapnak, mint az ír mitológia hasonló helyei: emellett, hogy egy epikus mesevilágról van szó, felmerül a lehetőség, hogy túlvilági, halotti helynek is tekinthetjük őket. Különösen az Odysseust vendégül látó phaiákok kapcsán volt jelen a kutatásban egy olyan álláspont, mely a phaiákokat a halottak révérszeinek tartotta.⁶⁰ Bár ez kisebbségi vélemény, de tény, hogy Odysseus kalandjai valóban egy, a halottak közé tett látogatásban kulminálnak.

A tanulmány első felében bemutatott szövegek mindegyike kelták által lakott területről származott. Egyaránt akadnak köztük kultikus közösségek által lakott szigetek, melyeknek valamilyen kapcsolatuk van a halottak birodalmával, valamint teljes mértékben mitikus szigetek, mint a Kronos lakhelyéül szolgáló sziget. Szinte az összes szöveg földrajzi íróknál maradt fenn, akiknek a forrásai vagy más földrajzi írók voltak, vagy utazók: tengerészek, kereskedők. E szövegeket a modern kutatás leginkább azért vizsgálta, hogy a kereszténység előtti kelta népek vallásáról és mitológiájáról információhoz jusson, így a szövegkritika legfőképp arra irányult, hogy elkülönítsék azt, ami autentikus kelta, attól, ami a görög és római szerzők téves interpretációiból ered. Azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy e két szereplő: az adatközlő és a hellén auctor nem egymástól hermetikusan izolált világokban léteztek. A Brit-sziget, pontosabban Cornwall az ón egyedülálló lelőhelyét jelentette, amelynek kereskedelme már a bronzkorban megindul. A Britanniától Gibraltárig húzódó kelta lakosságú partvidék a kereskedelmi utaknak egy Walestől Föníciáig elnyúló rendszerében helyezkedett el. A bemutatott szent szigetek kultuszai, a rájuk vonatkozó hiedelmek nem csupán a szárazföld belsőbb területein élő,

⁵⁹ Apollodóros: Bibliothéké I. 9.16. – a hajó azért beszélt, mert Athéné a dódonai tölgy egy darabját építette bele.

⁶⁰ Ennek a felfogásnak kezdeteiről, valamint kritikájáról ld: Cook: *Ferryman...* Míg a már idézett Welcker a phaiákokat tekintette túlvilági népnek, a nagy hatása és szintén sokat kritizált Güntert (Güntert: *Kalypso*) Kalypsó nympa szigetét látta egyfajta túlvilági Elysiumként. Kerényi Károly *Görög mitológiájában* különösen az Argonauták kalandjainak bemutatásánál hangsúlyozza azokat a jegyeket, melyek a helyszínt a halottak birodalmához hasonlóként ábrázolják. A hasonló nézetek különösen annak nyomán váltak elterjedté, hogy a XX. század második felében két mítoszelméleti munka is arra hajlott, hogy minden mitikus utazást túlvilágjárásként értelmezzen, így az angol nyelvterületen nagy hatása Joseph Campbell: *The Hero with a Thousand Faces* című könyvében, illetve a nála sokkal egzaktabb módszertannal dolgozó Vlagyimir Propp *A varázsmese történeti gyökereiben*. Ezek hatását láthatjuk pl. Newton: *The Rebirth...*, 5–20., Nethercut: *The Epic...*, 1–17., vö. Tóth: *Symbolic...*, 43–50. Hasonló viták a kelta vallástörténetben is zajlottak, zajlanak, ld. 46. lábjegyzet. A probléma tisztázatlanságának, sőt tisztázhatatlanságának oka, hogy a halotti túlvilágok és azok lakói, ill. a más-világok, például a tündérek és lakhelyeik közötti viszony általában tisztázatlan a vallásban – ez igaz mind az ókorra, mind az újkorra.

közös nyelven és kulturális örökségen osztozó keltákkal álltak kapcsolatban, hanem a kereskedelem révén a Földközi-tenger régiójával is. A mediterrán régió vallásai esetében egyre gyakrabban beszélünk vallási koinéről, de minden okunk megvan azt hinni, hogy az Atlanti-óceán partvidéke is részese volt ennek a koinének, még ha talán lazább szálakkal kötődve is. Ha más nem, egy hajós-folklor létrejöttével mindenképpen számolnunk kell. A szent szigetek, a Boldogok szigeteinek képe még a latin irodalomban is jelen van.⁶¹ A kelta és görög mitológia mesés vagy szent szigeteinek a hasonlósága semmi esetre sem lehet egy közös indoeurópai örökség maradványa, hiszen az alapnyelvnek még a tengerre sem volt szava,⁶² hanem sokkal későbbi kulturális kapcsolatokkal kell magyaráznunk.

A MÍTOSZBAN ÉLNI

Mindezek a görög mítoszok, talán az árkádiai Lykaon-hegy túlvilági szentélykörzetétől eltekintve, közismertek voltak, olyan művek tárgyalták őket, melyek bizonyosan a sztenderd iskolai curriculum részét képezték, tehát Prokopios számára is ismertek voltak. Csakhogy ezek a történetek már Prokopios kora előtt évszázadokkal is modern értelemben vett mítoszok voltak a görög kultúrában, vagyis olyan történetek, amelyek jelentőséggel bírnak, de a szó szoros értelmében nem igazak. A képzett elit gondolkodását bizonyosan ez jellemezte már a hellenizmus idején is. Prokopios adatközlői számára viszont ez mindennapi valóság. Amiről itt olvasunk, egy olyan típusa a kultúrák közötti találkozásoknak, melyről nagyon kevés példát ismerünk az ókorból.

A kelta vonatkozású forrásszövegek közül Plutarchos esetében tudunk valamit az információ terjedésének útjáról, és ez az út nagyon hasonlít a Prokopios szövegéhez. Az író mindkét esetben egy művelt görög auctor. Információikat mindkét esetben lakhelyükön szerzik, másodkézből. A közvetítő Plutarchos esetében egy görög utazó, míg Prokopios saját állítása szerint közvetlen szemtanúkkal is beszélt, de mellettük közvetített információval is számolnunk kell, akik észak-galliai lakosok lehettek. Az információ egyik szerzőnél sem megy át sok kézen, tehát aránylag autentikusnak kell tartanunk.

Plutarchosnál azt látjuk, hogy az átadó és a fogadó kultúra anyaga szinte hézagmentesen összesimul. A görög szereplők nem fejeznek ki hitetlenkedést, noha az,

⁶¹ Honti: A sziget..., 3–13., illetve sokkal hipotetikusabb következtetésekre jutva: Wagenvoort: Isles..., 274–289.

⁶² Mallory–Adams: Oxford Introduction...127, 130. Bár az indoeurópai *mōri tő több leánynyelvben is „tenger” jelentésben használatos, a kutatás régtől fogva azt valószínűsíti, hogy ennek eredeti jelentése a szárazföld belsejében található állóvíz volt.

ahogy a briton papok vélekednek a lelkek sorsáról, jelentősen eltér a vonatkozó görög koncepcióktól. Gond nélkül azonosítják az alvó kelta istenséget vagy héroszt Kronosszal. Mi több, nem tudjuk, hogy ez az *interpretatio Graeca* kinek a műve: a görögöké-e vagy a szent sziget kelta papjaié. Az utóbbi a valószínűbb, hiszen Démétrios utazása idején Britannia már néhány évtizede provincia, és több mint száz éve kapcsolatban áll Rómával, így a sziget papsága, mint egy lokális elit tagjai, már részese egy hellenizálódó kultúrának. A britonok hiedelmei a görög szerző és olvasói számára nem kuriózumok. Plutarchos nem fejezi ki hitetlenkedését az elmondottak fölött, sőt egy másik művében még tovább is fűzi a mítoszt, új elemekkel egészíti ki.⁶³ A hitetlenkedés e hiánya nem jelent okvetlenül hitet: Plutarchos korában a mítoszokban való hit leginkább azt a hitet jelenti, hogy a mítoszok „valamilyen értelemben” igazak, semmi többet. Mindkét fél ugyanazon politeista közegben létezik, az *interpretatio Graeca/Romana* nem valamiféle antik kulturális kisajátítási mechanizmus, amely kolonialista módon a hellén kultúra nevében nyom el őslakos tradíciókat; az *interpretatio* azon a felismerésen alapul, miszerint a „mi” vallásunk és az „ő” vallásuk egyazon vallás lokális változatai. Ennek az attitűdnek semmi köze sincs a görögök vagy rómaiak amúgy kétségtelen kulturális felsőbbrendűségi tudatához.

A két kultúra e harmonikus összesimulása teljességgel hiányzik Prokopiosnál. A civilizációs szakadék Prokopios és forrásai között nagyjából hasonló mértékű lehet, mint Plutarchos utazója és a kelta papok között, azonban eltűnt egy, a kommunikációt segítő elem, ez pedig a hellenizációra való törekvés.

Prokopios már keresztény kultúrában szocializálódott, s bár sokszor megkérdőjelezték kereszténységét, de semmi esetre sem az a szkeptikus szabadgondolkodó volt, akinek Gibbon óta gyakran tartották, kereszténysége valószínűleg őszinte, hisz a végzetben, a démoni behatásokban, és már-már babonás módon az előjelekben. Ugyanakkor józan és éles szemű megfigyelő. Averil Cameron valódi, de a bigott túlzásokat elutasító kereszténynek látja.⁶⁴ Ezt az értékelést nagyjából megerősíti a Brittiára vonatkozó exkurzus is: Prokopios nem ítélkezik vallási alapon, nem minősíti babonának vagy pogányságnak a helyiek nézeteit, mi több, egyáltalán nem érdeklődik, hogy ezek az emberek melyik vallást követik.⁶⁵

A szövegrészlet tárgyát képező vidék bő másfél száz évvel korábban a Római Birodalom egy prosperáló szeglete volt, azonos civilizációs szinten akár Konstanti-

⁶³ Vö. fentebb, 30. lábjegyzet.

⁶⁴ A probléma kutatástörténetéhez lásd: Cameron: The „Scepticism”..., 466–482. Cameron értékelését, amennyiben őszinte, de nem bigott kereszténynek tartja Prokopioszt, a britti exkurzus is megerősíti.

⁶⁵ A britonok és Észak-Gallia őslakói keresztények, és a szöveg keletkezésekor maga a Frank királyság is már néhány évtizede keresztény, a varnusok még pogányok, különben nem vetődhetne fel a mostohaanyával kötendő házasság lehetősége. Ezek a vallási viszonyok azonban Prokopios szövegében nem jelennek meg.

nápollyal. Nagy Konstantint Britanniában kiáltották ki császárrá. A régió kulturálisan akkor még erősen romanizált, bár a régészeti anyag alapján megállapíthatatlan, hogy a tárgyi kultúra római volta mögött mennyire római a tartalom. Még nehezebb megmondani, hogy a romanizált elit mögött mennyire erős a római kulturális elem a vidéki lakosságban, s hogy vajon a városok ókor végi hanyatlása és az elit menekülése után a *romanitas*nak mennyi nyoma maradt.

Galliát is megtépták a népvándorlás hullámai, azonban a történetünkben érintett észak-gall terület tovább maradt a Római Birodalom része, mint maga Róma, hiszen a vidék Syagrius királyságának része volt, melyet csak 486-ban győztek le a frankok. Prokopios 554. körül fejezte be a *Bellát*, tehát mindössze hatvannyolc év telt el Syagrius királyságának bukása után, a szöveg alapján mégis úgy tűnik, mintha a hajósok időtlen idők óta a frankok adófizetői lennének, s még Prokopios sem látszik tudni, hogy ősi római földön járunk. Gallia és Britannia új urai a frankok és az angolszászok. A frankok már keresztények, az angolszász királyok közül Aethelberht, Kent királya lesz az első, aki 600 körül megkeresztelkedik.

A pusztá valláson túl lényegesebb ezeknek a népeknek a mítoszokhoz való hozzáállása, ami radikálisan különbözik a görög helyzettől. Mindannak, amit mi ma germán mitológiaként ismerünk, egy jelentős része ekkor még nem történt meg, vagy a közelmúlt eseményeihez tartozik. Az angolok *Beowulf*ja éppen Prokopios korában játszódik, Beowulf nagybátyját, Hygelac királyt, aki 520 körül halt meg, Tours-i Gergely is említi a *Frankok történetében*.⁶⁶ Attila király a német *Nibelungenlied*ben Etzel, a skandináv sagákban Atli néven szerepel. A berni Detre, Nagy Theoderich, csupán 526-ban halt meg. Ezek az emberek rövid időn belül sagák hősei lesznek, akik sárkányokkal küzdenek meg. Szinte nem is lepődünk meg, hogy a kevésbé heroikus királyok madarakkal társalognak, az egyszerű halászok pedig halottakat fuvaroznak. Ezen a földön a hellén kultúra már értelmezhetetlen.

Plutarchos a maga idejében nem az objektív kívülálló nézőpontjából írt a britonok szent szigetéről, hanem kísérletet tett rá, hogy fedésbe hozza a briton narratívát a saját hellén világképével, mi több: arra használja fel, hogy kiegészítse, bővítse, elmélyítse a saját görög, mitikus világképét. Prokopios számára ez nem lehetséges. Prokopios világában a népvándorlással járó kulturális változások, az írásbeliség előtti állapotba való visszaesés még nem zajlott le, ő továbbra is egy tanult hellén és egy kissé talán felületes keresztény szempontjából hallgatja adatközlőit. Nem csupán arról van szó, hogy nem hiszi el történeteiket: Prokopios nem a modern értelemben szkeptikus, egyértelműen csak a halottak révészei kapcsán fejezi ki hitetlenségét, a többi csodás motívum esetében megengedőbb. Inkább arról van szó, hogy nem érti a világnak ezt a szemléletét, és nem tudja összhangba hozni saját világképével. Már nem tudja megtenni, amit Plutarchos tett, hogy információit összeszövi a saját világképével.

⁶⁶ Tours-i Gergely: *Historiae* III. 3.

A brittiai fal leírásában hiányzik minden mitikus elem – Prokopios számára egy mérgező ország csupán természettudományos furcsaság, akár a befagyott tenger. A varnus király megérti a madár beszédét – Prokopios megfogalmazásában: vagy valóban megértette a madár hangját, vagy az történt, hogy a jósmadarat előjelként értelmezte. Ez utóbbi megoldás volt ismerős a számára: a pogányok köztudomásúlag szívesen látnak bele előjelet a madarak hangjába, röptébe.⁶⁷ A halottak révéseit személy szerint mesének tartaná, de szembesül vele, hogy a tanúbizonyságok túlságosan erősek ahhoz, hogy figyelmen kívül hagyja őket, így végül arra jut, amire mi is jutnánk: az utazás álomban történik.

Ugyanakkor Prokopios a saját racionálisabb világképét egyáltalán nem kultúr-főlényként érzékeli. Tudja és egy pillanatig sem tagadja, hogy adatközlői is racionális, megbízható személyek, egyszerűen nehezebbé esik átlátni informátorai gondolkodásmódját. Ezzel létrejön valami, ami korábban ebben a viszonyrendszerben nem létezett: az idegenség élménye. Az egymással kapcsolatba lépő távoli kultúrák esetében azt várnánk, hogy az idegenség, a gyökeresen különböző kulturális háttér és gondolkodásmód a megértés korlátja lesz, s így egyszersmind az információk eltorzításának forrása. Prokopios esetében az utolsó kitétel nem teljesül: épp az idegenség az oka, hogy a másik kultúra hiedelmeit nem hellenizálja, és ennek köszönhetően pontosabban adja vissza informátorai nézeteit.

Prokopiosnál ebben a hosszú és meglehetősen komplex etnográfiai exkúrsusban nem jut szerephez az *interpretatio Graecára* való törekvés. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a késő ókor és a kora középkor írástudói mindig és mindenütt arra törekedtek volna, hogy a pogány mítoszokat, a pogány vagy népi hiedelmeket a maguk eredeti, autentikus formájában örökítsék meg. A kor létrehoz az *interpretatio Graeca* és *Romana* mintájára egy sajátos *interpretatio Christianát*, ez pedig az a fajta euhémizmus lesz, melyet Snorri Sturlussonnál látunk a prózai *Eddában* vagy az ír mítoszok középkori feldolgozásaiban: az istenekből királyok lesznek.⁶⁸ Ellentétben azonban a hagyományos *interpretatio Romanával*, ez nem arra szolgál, hogy két különböző kultúra kommunikációját megkönnyítse, hanem ennek során egyetlen kultúra keresztény jelene próbál kapcsolatba lépni saját politeista múltjával annak teljes megtagadása nélkül.

⁶⁷ οὔτος ἀνὴρ ... ὄρνιν τινὰ ἐπὶ δένδρου τε καθήμενον εἶδε καὶ πολλὰ κρῶζοντα. εἶτε δὲ τοῦ ὄρνιθος τῆς φωνῆς ξυνεῖς εἶτε ἄλλο μὲν τι ἐξεπιστάμενος, ξυνεῖναι δὲ τοῦ ὄρνιθος μαντευομένου τερατευσάμενος, τοῖς παροῦσιν ἔφασκεν ὡς τεθνήξεται τεσσαράκοντα ἡμέραις ὕστερον.

⁶⁸ A görög mítoszracionalizáló technikák keleti és nyugati alkalmazásához ld. Tóth: Mítoszracionálizálás, 892–904.

BIBLIOGRÁFIA

- Alonso-Nuñez, J. M.: Jordanes and Procopius on Northern Europe. = Nottingham Medieval Studies, 31, 1987, 1–16.
- Borgeaud, Philippe: The Cult of Pan in Ancient Greece. Chicago: University of Chicago, 1988.
- Burn, A. R.: Procopius and the Island of Ghosts. = The English Historical Review, 70, 1955, 258–261.
- Burn, A. R.: Holy Men on Island in Pre-Christian Britain. = Glasgow, Archeological Journal, 1, 1969, 2–6.
- Bury, John Bagnell: The Homeric and the Historic Kimmerians. = Klio 6, 1906, 79–88.
- Cameron, Averil M.: The „Scepticism” of Procopius. = Historia: Zeitschrift für alte Geschichte 15, 1966, 466–482.
- Charles-Edwards, Thomas M.: Wales and the Britons 350–1064. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Cook, Erwin: Ferrymen of Elysium and the Homeric Phaeacians. = Indo-European Studies 20, 1992, 239–267.
- Darvill, Timothy: Prehistoric Britain from the Air. Cambridge: Cambridge University, 1996.
- Dillon, Myles – Chadwick, Nora K: The Celtic Realm. London: Cardinal, 1973.
- Egeler, Matthias: Avalon, 66° Nord. Zur Frühgeschichte und Rezeption eines Mythos. Berlin–Boston: De Gruyter, 2015.
- Ginzburg, Carlo: I benandanti. Ricerche sulle stregoneria e sui culti agrari tra Cinquecento e Seicento. Torino: Einaudi, 1966.
- Ginzburg, Carlo: Storia notturna. Una decifrazione del sabba. Torino: Einaudi, 1989.
- Güntert, Hermann: Kalypto. Halle: Niemeyer, 1919.
- Hardwick, Charles: Traditions, Superstitions, and Folk-Lore, (chiefly Lancashire and the North of England.). Manchester–London: Simpkin/Marshall, 1872.
- Hedreen, Guy: The Cult of Achilles in the Euxine. = Hesperia 60, 1991, 313–330.
- Heide, Eldar: Holy Islands and the Otherworld: Places beyond Water. = Jaritz, Gerhard – Jørgensen, Torstein (eds): Isolated Islands in Medieval Nature, Culture and Mind. Bergen: CEU, 2011, 57–80.
- Hofeneder, Andreas: Die Religion der Kelten in den antike literarischen Zeugnissen. Sammlung, Übersetzung und Kommentierung. Band I–III. Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2005–2011.
- Honti János: A sziget kelta mítoszáról. = Argonauták 1, 1937, 3–13.
- Kaldellis, Anthony: Ethnography after Antiquity. Foreign Land and People in Byzantine Literature. Philadelphia: University of Pennsylvania, 2013.
- Lincoln, Bruce: The Lord of the Dead. = History of Religions 20, 1981, 224–241.
- MacKillop, James: Kelta mítoszok és legendák. Budapest, General Press, 2005.
- Maier, Bernhard: Gaulish *genā 'girl; unmarried woman'? A Note on Pomponius Mela, De chorographia III 48. = Studia Celtica 31, 1997, 280.
- Maier, Bernhard: Die Religion der Kelten. Götter – Mythen – Weltbild. München: C.H. Beck, 2001.
- Mallory, J. P. – Adams, D. Q.: The Oxford Introduction to the Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European World. Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Marco, Simón Francisco: Procopio, Bell. 8, 20, 42 ss.: El pasaje de los muertos. = F. J. Presedo – P. Guinea – J. M. Cortés – R. Urias (ed): Χαίρε. Il reunión de historiadores del mundo griego antiguo (Sevilla, 18-21 diciembre de 1995) Homenaje al Profesor Fernando Gascó, Sevilla: Scriptorium 1997, 497–511.
- Nethercut W. R.: The Epic Journey of Achilles. = Ramus 5, 1976, 1–17.
- Newton, R. M.: The Rebirth of Odysseus. = Greek, Roman and Byzantine Studies 25, 1984, 5–20.
- Norden, Eduard: Die germanische Urgeschichte in Tacitus Germania. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1974. Első kiadás: 1959.

- Persigout, Jean-Paul: Dictionnaire de mythologie celtique. Monaco, du Rocher, 1985.
- Pócs Éva: *Sztoikheion, sztuha, zduhač: őrzőszellemek, időjárásvarázslók és talizmánmágia a Balkánon.* = *Ethnographia* 129, 2018, 1–25.
- Rubin, Berthold: Prokopios von Kaisareia. Stuttgart – Waldsee: Druckermüller, 1954. = *PWRE* 23, 273–599.
- Rusyaeva, Anna S.: The Temple of Achilles on the Island of Leuke in the Black Sea, Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. = *An International Journal of Comparative Studies in History and Archaeology* 9/1–2, 2003, 1–16.
- Sébillot, Paul: *Le folk-lore de France. Tome II. La mer et les eaux douces.* Paris: Guilmoto, 1905.
- Stein, Ernst: *Histoire du bas-empire II.* Paris: Desclée de Brouwer, 1949.
- Thompson, E.A.: Procopius on Britia and Britannia. = *The Classical Quarterly* 30, 1980, 498–507.
- Thompson, E.A.: Gildas and the History of Britain. = *Britannia* 10, 1979, 203–226.
- Tóth Anna Judit: Symbolic 'Other Worlds' = Ádám Szabó – Péter Vargyas (eds.): *Cultus deorum: Studia religionum ad historiam*, vol. II., Pécs: Pécsi Tudományegyetem, 2008, 43–50.
- Tóth Anna Judit: Mítoszracionizálás a bizánci krónikákban = Horváth László – Czeglédy Anita – Krähling Edit (szerk.): *Pietas non sola Romana. Studia memoriae Stephani Borzsák dedicata.* Budapest: Typotex kiadó – Eötvös Kollégium, 2010, 892–904.
- Vries, Jan de: *Keltische Religion.* Stuttgart: Kohlhammer, 1961.
- Wagenvoort, Hendrik: *Isles of the Blessed and Insula Tiberina* = Wagenvoort, Hendrik: *Studies in Roman Literature, Culture and Religion.* Leiden: Brill, 1956, 274–289.
- Wagenvoort, Hendrik: *Nehalennia and the Souls of the dead.* = *Mnemosyne* 24, 1971, 273–292.
- Welcker, F.G.: *Die homerischen Phäaken und die Inseln der Seligen.* = *Rheinisches Museum für Philologie* 1, 1832, 219–283.
- Young, Simon: *Note on Britones in the Thirteenth-century Galicia.* = *Studia Celtica* 35, 2001, 361–362.
- Young, Simon: *The Forgotten Colony.* = *History Today* 50 oct., 2000, 5–6.